

MEMLEKETİMİZDE BİR COĞRAFYA CEMİYETİ KURMA İSTEKLERİ VE TEŞEBBÜSLERİ

Faik Reşit UNAT

Mf. V. Talim ve Terbiye Heyeti Âzası

XVI. ncı asırdan sonra Türkiyede Batı irfanının, artık üstün tanındığı, Batı bilimlerinin Türk bilginleri ve bilim kurumları arasında yer almağa başladığı sıralarda, en geniş ve yakın bir ilgi ile karşılanan bilimlerden biri coğrafya olmuştur.

Orta çağda Türk bilginlerinin de yardımıyle İslâm âleminde büyük bir gelişme gösteren coğrafya, XVI. ncı asırdan sonra bir çok pozitif bilimler gibi zamanın yüksek bilim kurumları olan medreselerin öğretim konuları dışında kalmış ve tabiatıyla önemini ve gelişme kabiliyetini kaybetmişti. Bununla beraber on altıncı asırda Osmanlı Türklerinin hartacılığa, deniz bilgilerine, ordunun sefer yollarının tesbitine ait bilgilere verdikleri özel değeri belirten, Amerikanın keşfi olayı ile memleketimizin zamanında yakın ilgisini gösteren, *Piri Reis hartası* (1512) *Kitab-ı Bahriye* (1526) ve *Menzil-i Sefer-i Irakayn* (1539), *Kitab-ı İklim-i Cedid ki ba'deez nüb sadsal şüd bedid* (1583) gibi eşsiz eserler, memlekette coğrafya bilgi ve ilgisinin var olduğuna en kuvvetli belgeleridir^{1]}. On yedinci asır Türk dünyasının meşhur seyyahı Evliya Çelebi Mehmet Zillî Efendiye de diyar diyar dolaştıran, gördüklerini ve duyduklarını başkalarının faydasına hizmet için güzel uslûbiyle nakil ve tesbite teşvik eden de, yine hiç şüphesiz çevresinin o devrin kavrayışına uygun coğrafi bilgilere duyduğu yakın ilgiden başka ne olabilir?

Aynı asrın bilgin ve seçkin bir siması olan, ve o devirde yüksek medrese öğretimimizin noksanlarını ve seviye düşüklüğünü kuvvetle görebilen ve bize *Cibannüma* adlı değerli coğrafya kitabımızı yazmış olan Kâtip Çelebi de *Atlas Mineur*'i Türkçeye çevirerek büyük ve zengin bir genel coğrafya

^{1]} *Osmanlı Müellifleri*, Bursalı Tahir Bey, c. III. s. 313-318.

Türkiyat Mecmuası, c. II. s. 271 - 314. *Osmanlılarda Coğrafya*, Franz Taeschner - Hamid Sadi Selen.

kitabı vücade getirmekle zamanın ihtiyacını karşılamış ve memlekette Batı irfan âleminin o günkü görüş ve anlayışlarına uygun bir coğrafya ilgisi ve bilimi kurmakta kuvvetli adımlardan birini atmıştır.

Osmanlı devlet adamları, on yedinci asırdan itibaren, üstünlüğünü hissederek Batı âlemiyle temasa başladıktan sonra, dünya hakkındaki bilgilerinin yanlışlığını ve eksikliğini kuvvetle duyuyorlar ve bunu gidermek için, o devirde Batı memleketlerine gönderilen elçilerden veya maiyetlerindeki iktidarlı zatlardan buralar ahvali hakkında yeni bilgiler istemekte ısrar ediyorlardı. *Sefaretnameler*, Avrupanın veya herhangi bir parçasının ahvaline dair, yerinde ve zamanında yazılmış olup, bu gün elimize kadar geçen birçok risaleler bu ihtiyacın mahiyet ve şumulünü ve bu alanda memlekette maalesef zamanla artmış olan bilimsizliğin genişliğini belirten başka belgelerdir. Böyle olmakla beraber on sekizinci asrın sonunda Selim III. ün o tarihte Üsküdar'da bulunan devlet matbaasında bastırıldığı büyük ve renkli atlas (1802 - 1803) ve Viyanada bastırılan *Avrupa duvar hartası*] ile Londra sefaretî başkâtibliğinde birkaç yıl bulunmuş olan Mahmud Raif Efendinin bahsi geçen atlasla birlikte bastırılmış olan *İcale-i Coğrafya sı* (1804), eksiklerin azaltılmış ve dünyayı muasır memleketlerin o devirde bildikleri kadar tanımağa başlamış veya tanımak istemiş olduğumuzu gösterirler.

On dokuzuncu asrın başlarında (1811) bir sefaret heyetiyle İrana gitmiş ve yarıda kalmış *resimli sefaretnamesiyle* o devirde Kuzey Aradölünün birçok şehirleri ve coğrafi ahvali hakkında bize faydalı bilgiler bırakmış olan zamanın tanınmış aydınlarından, şair Bozoklu Osman Şakir de şahsı hakkında sefaretnamesinin başında kaydettiği malûmatta, bilgileri arasında fenni coğrafyaya hususî bir yer ayırmakla o devirde coğrafya bilmenin ayrıca üfihara değer bir meziyet olduğuna işaret etmektedir.

Coğrafi bilgilere karşı memlekette duyulmağa başlayan ilginin bilimsel bir kadro içinde gelişmesi, şüphesiz bu bilimin öğretim kurumlarında bir ders konusu olmasına, bu bilimle uğraşanların gerek şahıs, gerek toplu halde çalışarak coğrafya biliminin memlekette ilerlemesine, bu vasıta ile memleketin tanınmasına, bilinmesine hizmet etmelerine bağlı bulunuyordu. Bir asırdan beri türlü çeşitten öğrenim kurumlarımızın programlarında coğrafya bilimi, gittikçe, artan bir ilgi ve özenle yerini almış ve Cumhuriyet devrinde muasır memleketlerin okullarında ve üniversitelerinde olduğu gibi, üzerinde çalışılan bir konu haline gelmiştir. Bu sahadaki durum ve gelişmenin incelenmesi coğrafya öğretimi tarihimiz bakımından ayrı bir iş olduğundan onu ileriye bırakarak, bu yazıda yalnız ve kısaca öğretim kurumlarımızın dışında bu

¶ *Muallim M. Cevdet' n hayatı, eserleri ve kütüphanesi*, Osman Ergin, 1937. Tarihî lügat kısmı s. 50. Bu hartanın memleketimizde tek bir nüshası Selim Nüzhet Gerçek' in hususî koleksiyonunda vardır.

bilim üzerinde yapılmış olan çalışma ve hareketleri ve zaman zaman memlekette bir coğrafya cemiyeti kurma yolunda ileri sürülen istekleri, yapılan teşebbüsleri ve bu isteklerin gerçekleşmesini ^{3]} gözden geçirmeğe çalışacağız.

3 ve 7 Haziran 1875 tarihli *Vakit* gazetelerinden, o yılın ağustosu başlarında Paris'te açılacak olan beynelmilî coğrafya kongresine, Türkiyenin de iştirakine karar verildiğini, bu maksatla hükûmet adına erkânıharbiye miralaylarından Mehmet Hulusi Beyin komiser tayin olduğunu ve erkânıharbiyei umumiye reisi Mahmut Paşanın reisliğinde hususî bir komisyonun bu maksatla toplanmakta olduğunu öğrenmekteyiz. Komisyonunda erkânıharbiye reis vekili Mirliya Necip ve Mustafa Celâl ^{4]} Paşalarla Maadin müdürü Sadullah Bey, Mektebi Harbiye nazırı Süleyman ^{5]}, Mektebi Tıbbiye nazırı Ahmet, meclisi bahriye reisi paşalarla meclisi maarif azalarından Abdülkerim Bey gibi zamanın öğretim kurumlarının ilgili ve mes'ul adamları ile o tarihte Osmanlı devleti hizmetinde bulunan yabancılardan Nafia nezareti mühendislerinden M. Gosler, M. Ritter, M. Dıroz ve M. Brikvayn, Müze Müdürü Dr. Dethier ^{6]}, Rasathane Müdürü M. Coumbary, Galatasaray lisesi öğretmenlerinden M. Senve ^{7]} ve M. Leroux gibi uzmanlar bulunmaktadırlar. Bu komisyonun Paris Coğrafya Kongresine ve kongre münasebetiyle Pariste Tuileries sarayında açılacak hususî sergiye, memleketimizde yapılmış olan coğrafyaya

^{3]} *Gerçekleşen Özleyişler*, Mehmet Kaplan, *Ülkü*, yeni seri, Sayı: 21

^{4]} 1869 da İstanbulda fransızca olarak neşrettiği *Les Turcs Anciens et Modernes* adlı değerli bir eserde Türk ırkının yüksek karakterlerini belirten ve Türkçülük tarihinde mühim bir yeri olan meşhur Mustafa Celaleddin Paşadır. Kendisi *Leh* asıladelerindedir. Asıl adı *Constantin Borzecki* dir. 1848 Leh ihtilalinde Türkiyeye iltica etmiş ve ihtida eylemiştir. Türk ordusuna girerek Kırım, Girit ve Karadağ savaşlarında yararlık göstermiş ve ferikliğe kadar yükselmiştir. 1875 de Karadağda şehit olmuştur.

^{5]} 1877—1878 Türk - Rus savaşı kumandanlarından, Darüşşafakanın kurucularından, *Mebaniyülinşa, Tarihi alem, Sarfı Türktü* müellifi olup Abdülazizin hal'inde rolü olduğu ve Meşrutiyet taraftarı bulunduğu için Abdülhamidin kahrına uğrayan Müşir Süleyman paşadır. Sürgün bulunduğu Bağdatta 1892 de ölmüştür.

^{6]} İstanbulda Avusturya Koleji müdürü iken Maarif nazırı Ahmet Vefik Paşa tarafından 1872 de İstanbul müzesi müdürlüğüne tayin olunan zattır. İstanbul müzesi müdürlüğünde memlekete büyük hizmetler yapmış olan merhum Hamdi bey, 1881 de bu zata halef olmuştur.

Dr. *Déthier* nin, *Matériaux pour l'Histoire de l'Artillerie en Général et l'Ottomane en particulier* adlı fransızca bir eseri 1875 de İstanbulda basılmıştır.

^{7]} 1868 de Galatasaray lisesi Coğrafya öğretmenliğine tayin olunmuş ve uzun yıllar bu ödevi yapmıştır. Bu sıralarda İstanbulda Türkçe olarak *Cihan* adında bir mecmua çıkarmakta olduğu ve bu mecmuanın muhtelif fenni meselelerle ilmi ve edebi yazılar neşrettiği *Vakit* gazetesinin 21 Haziran 1875 tarihli, 23 sayılı nüshasında görülmüştür.

ait eşya, kitap ve hartaları da göndermek suretiyle iştirake karar verdiği ve sonra da bu heyetin Osmanlı Coğrafya Cemiyetine inkılâbının arzu edildiği anlaşılmaktadır.

Bu kurumun teşekkül ederek bir müddet faaliyette bulunduğu hakkında bir vesikaya henüz malik bulunmuyoruz. Yalnız 1875 Paris beynelmilel coğrafya kongresine iştirak edildiğini ve gönderilen kitaplar arasından tarihimizin Şıпка kahramanı olarak andığı Mektebi Harbiye nazırı Süleyman Paşanın Avrupa ahvali düveliyesine ait kitabının bir madalya ile mükâfâtlandırıldığını ^{8]} ve Kongrede Türkiyeyi miralay Şakir Beyin temsil ettiğini görmekteyiz.

O tarihlerde Türkiyenin imtiyazlı bir vilâyeti olan Mısır, Paristen gelen kongreye davet teşvikine, daha müsbet bir şekilde cevap vermiş ve aynı tarihte «Şirketi Coğrafiyei Hidiviye» adıyla bir coğrafya cemiyeti kurarak ve bunun kurulması hakkında 19 mayıs 1875 tarihinde padişaktan müsaade iradesi alarak Mısırdaki bilimsel coğrafya incelemeleri yapacak salâhiyetli bir organ meydana getirmiştir. Bu teşekkülün, o tarihlerde henüz bir meçhuller ülkesi olan iç Afrikayı tanımak ve tanıtmak bakımından bilim âlemine yapmış olduğu esaslı hizmetler kaydolanmağa değer.

Eğer aynı tarihlerde İstanbulda başlamış olan hareket ve ilgi devam etmiş olsaydı, 1788 de Londrada kurulmuş olan «The Royal Geographical Society of London» ile 1821 - 27 de tesis edilen Paris ve 1828 de Berlinde kurulan «Gesellschaft für Erdkunde» 1845 te Petresburgta kurulan Rus, 1847 de New Yorkta tesis edilen Amerikan ve 1856 da kurulan Viyana 1872 de tesis edilen Macar, 1873 te kurulan Holânda ve İsveç, 1875 te kurulan Portekiz ve Romanya coğrafya kurumları yanında bir Türk coğrafya kurumu da yer alacak ve bu güne kadar geçen üç çeyrek asra yakın bir zaman, memleket ulusal bir coğrafya kurumunun, her işinin başında tuttuğu yurdunu bütün değerleriyle tanımak ve tanıtmak yolundaki çalışmalarından mahrum kalmıyacaktı. ★ 1941 ★

Bununla beraber Mısırdaki coğrafya kurumunun çalışmaları devlet merkezinde de ilgi uyandırmış ve kurumun açılış töreninde meşhur seyyah Dr. Schweinfurth'un yapmış olduğu konuşma, *Ruznamei Vekayii Mısriyye* adıyla Kahirede o tarihte Türkçe olarak ta çıkmakta bulunan resmî gazeteden aynen iktibas olunmak suretiyle İstanbul matbuatında yer bulmuştur ^{9]}.

Türkiyede bir coğrafya cemiyeti kurma yolunda ikinci teşebbüsün 1899 da İzmirli Simon Topuz adında bir zatla Schneider isminde bir demiryolu mühendisi tarafından tanzim olunarak vaktin Sadrazamı Halil

^{8]} 1877—1878 Osmanlı Rus seferinde Osmanlı kumandanları, Halil Rüşti, s. 21-22.

^{9]} *Vakit*, 24 Haziran ve 10 Temmuz 1875, No. 40 ve 46

Rif at Paşaya [8, XII. 1895 — 18, XI. 1901] verilen bir lâyiha ile yapıldığını öğreniyor isek te bu teşebbüsün nasıl karşılandığını, bu lâyiha ve teşebbüsle güdülen gayelerin neler olduğunu lâyihanın metni henüz ele geçirilemediğinden bugün bilmemekteyiz. Yine mahiyeti henüz incelenemiyen üçüncü bir teşebbüs te ikinci meşrutiyetin ilânından sonra, bir müddet maarif nazırlığı etmiş olan Re ca i z a d e Ek rem Beyin başında bulunduğu bir heyetin çalışmalarıdır.¹⁰⁾

Bu yarı resmî veya hususî teşebbüslerden sonra memleket coğrafyasını inceleme yolunda devletçe alınmış resmî başka bir teşebbüse daha şahit ol-maktayız. 1918de Meclisi Mebusanda maarif nezareti bütçesinin müdafaasında, maarif nazırı bulunan zat, yeni teklif edilen tahsisat arasında, bu maksatla para ayrılmış bulunduğunu söylemekte ve «Memleketimizin tetkik olunmamış bir kısmı da ahvali coğrafiye ve iklimiyesidir. Ahvali havaiye nerelerde, ne suretle tebeddülâta duçar olur? Ne kadar yağmur yağar, hangi rüzgârlar ne kadar müddetle eser? Rutubet muhtelif iklimlerde ne kadardır? Bunlar malûm olmadığı için ahvali ziraiye ve iklimiyeye ait usulü ziraiyemize ve ahvali coğrofiyemize dair olan malûmatı, ecnebilerin ekseriya noksan olarak vaki tetkikatı neticesinde yazdıkları kitaplardan istihraç ediyoruz. Buna çaresiz olmak için bir *Tedkikatı İklimiye Encümeni* yaptık. Onun için de heyeti celilenizden tahsisat istiyoruz»¹¹⁾. diyerek işin gereğini ve önemini belirtmektedir.

Bu işin o tarihte mülga İstanbul Darülfünununda coğrafya müderrisi bulunan Fa ik Sa b ri Du ran ile Alman profesörlerden Dr. O b s t'un birlikte tertip ettikleri bir lâyiha üzerine, coğrafya enstitüsünde doğrudan doğruya sadaret makamına bağlı olmak üzere «Tetkikatı coğrafiye, içtimaiye ve iktisadiye encümeni» adı altında teşkili kararlaştırılan bir heyetin kurulması teşebbüsüyle beraber yapıldığı; kurulması, düşünülen bu encümen azasının memleket içinde her yıl birkaç ay dolaşarak memleketi coğrafya, toplumbilim ve iktisat bakımlarından inceliyecekleri, seyahatlardan sonra enstitüde toplanacak olan vesikaların ve malûmatın tasnif edilerek ve yapılacak umumî toplantılarda münakaşa olunarak çalışmalar arasında gereken görüş birliği temin edildikten ve muhtelif doğâl, beşerî ve iktisadî olaylar arasındaki bağıntı ve ilgiler aranarak kesin sonurgulara bağlandıktan sonra elde olunan bilgilerin bir külliyat halinde neşredileceği anlaşılmaktadır. Encümenin nizamnamesi, muhtelif devlet dairelerini memleketin coğrafi, içtimai ve iktisadî ahvali hakkında

¹⁰⁾ Bilim tarihimize Türk coğrafya kurumunun tarihi bakımlarından ayrı ayrı değerler taşıyan bu teşebbüsler üzerinde yapmakta olduğumuz inceleme sonuçlarının dergimizin gelecek sayılarında umumî istifadeye arzedeğimize çalışılacaktır.

¹¹⁾ *Türkiye Maarif Tarihi*, Osman Ergin, C. IV s. 1140.

vaki olacak müracaatlarda, encümene doğru ve sarih cevaplar vermekle mükellef bulundurmaktadır. Encümen, kat'î neticelere bağlanmamış ve azasının sıyahatler sırasındaki müşahede ve tettebularına ait makaleleri çıkaracağı «Coğrafya Mecmuası» nda neşredeceği gibi; kat'î neticeler alındıktan sonra her coğrafi nahiye için de resimli ve hartalı ciltler halinde birer kitap çıkaracaktı^{12]}. Encümeni kurmağa önyak olanlar, bu çalışmaların memlekette bir coğrafya kurumu teşkilini hazırlayacağını da ileri sürmüşler ve encümenin enstitüde toplayacağı vesikalarla, hazırlanacak coğrafya müzesinin ve verilecek coğrafya konferanslarının coğrafya bilgilerinin memlekette yayılması için çok verimli olacağını belirtmişlerdi. Sadece bir proje olmaktan ileri gidemiyen bu iyi teşebbüs ve isteklerin de, vatana ağır bir kâbus gibi süken Mondros mütarekesi günlerinde derhal unutulduğu anlaşılmaktadır.

Milli Mücadele yıllarında memleket, bir yandan İstiklâl Savaşını başarmağa uğraşırken bir yandan da yarının her bakımdan zinde ve mücehhez Türkiyesini kurmak için lüzumlu tedbirleri düşünmekten geri kalmıyor ve bir çok müsbet verimli işlere girişiyordu. Bunlardan biri de coğrafya bilimine yardım bakımından Sihhat ve İçtimai Muavenet Vekilliğinin memleketin sihhî coğrafyasını tedvin maksadiyle mahallerinde yaptırdığı incelemeleri, o günün müsaadesiz şartlarına rağmen, muntazam bir seri halinde neşir teşebbüsüdür. Yirmiye yakın ciltten^{13]} terekkiüp eden bir seriyi ulusal coğrafya kütüphanemize kazandırmış olan bu teşebbüsü, bu vesile ile hatırlamağı bir şükran borcu bilmekteyiz.

İstiklâl Savaşı başarıldıktan ve Türkiye Cumhuriyeti inkilâp ve kalkınma yolunda müsbet adımlarla her sahada ilerlemeğe başladıktan sonra, memleket coğrafyasını inceleme bakımından yapılmış işlerden biri de, Genelkurmay Başkanlığında bir «Askerî Coğrafya Encümeni» teşkilidir. Bu encümen muntazaman incelemelerine ve neşriyatına devam ederek, Türkiye coğrafyası üzerinde yapılacak bilimsel araştırmalara esas olacak birçok değerli dökümanlar hazırlamaktadır.

Bugün memleketimizde ilk defa olarak neşrettiği «Türk Coğrafya Dergisi» ile bir yıla yaklaşan varlığının ilk yemişini veren «Türk Coğrafya Kurumu», kendisine öncelik etmiş olan bütün çalışma veya isteklerin, özleyişlerin gerçekleştirilmesi ödevini başarmak azmiyle işe başlamış bulunuyor. Sayın Maarif Vekili H a s a n - Â l i Y ü c e l'in bütün bilim meselelerine ve kuramlarına gösterdikleri yakın ilginin bir eseri olarak, geçen yıl haziranında Ankara'da memlekette coğrafya ile meşgul olanların ileri gelenleriyle ilgili

^{12]} *Coğrafya Cemiyetleri*, Faik Sabri Duran, *Tan* gazetesi, 14 temmuz 1941. No. 2121

^{13]} Gerek bu neşriyat, gerek Askerî Coğrafya Encümeninin diğer neşriyatı hakkında dergimizin ileriki sayılarında bibliyografik yazılar bulunacaktır.

kurumların mümessillerini bir arada toplayan «Birinci Türk Coğrafya Kongresi» azaları, ittifakla bir ihtiyacın üzerinde durmuşlardı: *Memlekette ulusal bir coğrafya kurumu yapmak.*

Türk milletinin aydın başı, Millî Şef, memleketin bütün kültür işlerine duydukları ve gösterdikleri yüksek ilginin geniş kanadı altına bu teşebbüsü almakla onu hem kuvvetlendirdiler, hem ödevlendirdiler.

Türk Coğrafya Kurumu, çalışmalarına devam ederken, biliyor ki:

Millî Şef, bu kuruma çok kıymet ve ehemmiyet vermektedir. Kurum, tarih, tetkik, seyahat, tabiat alanlarında ve bu sebeple kültürde ve edebiyatta çok hizmetler edebilir. O, çalışmalarına ilgi göstermektedir. İyi dilekleri kurumda çalışacaklarla daima beraber olacaktır.

Kaybedilen zamana esef etmeğe artık hiç sebep kalmamış demektir. Kendisine bahşedilen bu yüksek ilgi ve himayenin şükran borcunu ödemek ödevi karşısında bulunduğunu unutmayan Türk Coğrafya Kurumu, Millî Şefinin yüksek direktiflerini kısa zamanda yerine getirmeğe çalışacak ve kendisine yasaıyla çizdiği çalışma programını, pek az bir zamanda gerçekleştirecek, yapılması gecikmiş ulusal ödevlerini başaracaktır.

